

ZDZISŁAW KAPERA
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

JÓZEF TADEUSZ MILIK (1922-2006) – QUMRANOLOG I ORIENTALISTA

Józef Tadeusz Milik (ur. 24 marca 1922; zm. 6 stycznia 2006), uczony polskiego pochodzenia, był jednym z najwybitniejszych w świecie epigrafików i filologów biblijnych w drugiej połowie XX stulecia¹. Położył fundamenty nie tylko pod rodzącą się qumranologię, ale także postawił na twardym fundamencie epigrafikę starożytnej Nabatei, nie mówiąc o ponownej analizie filologicznej wielu tekstów semickich (papierusów i inskrypcji, wszelkiego typu napisów) pochodzących m.in. z Egiptu, Fenicji, Trypolitanii czy Syrii. Był znakomitym epigrafikiem i kodykologiem. Uwielbiał prace nad nowo znalezionymi napisami i tekstami. Był mistrzem w odcyfrowywaniu zwojów. Zyskał niezrównaną sławę w świecie i bywał określany jako najszybciej odczytujący zwoje, jeden z gigantów qumranologii, Champollionem zwojów i uczonym uczonych. Był tak nazywany nie tylko przez dziennikarzy. Talentów zazdrościło mu wielu naukowców, niektórzy adorują go nawet dzisiaj. Nie znajdziemy, podkreślam, nie znajdziemy książki o odkryciach znad Morza Martwego, w której indeksach nie powtarzałoby się jego nazwisko i nie byłby cytowany wielokrotnie².

Józef Tadeusz Milik przyszedł na świat w Seroczynie, niewielkiej, wielowyznaniowej osadzie koło Sokołowa Podlaskiego, zamieszkałej przez katolików, prawosławnych, unitów i żydów. Wychowywał się w wielodzietnej, chłopskiej rodzinie Józefa Milika i Florentyny Murowskiej. Rodzina jego ojca szlacheckimi korzeniami sięgała Wielkopolski i przeniosła się na Podlasie prawdopodobnie w XIX w. Jego ojciec, Józef, był niezwykle osobowością.

¹ Literatura dotycząca Józefa Tadeusza Milika jest już bardzo obszerna. W zakończeniu niniejszego artykułu proponuję jej aktualną systematyzację. Zob. poprzednie próby: Z.J. Kapera, *Józef Tadeusz Milik – współtwórca qumranologii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 56, 1 (2003), s. 5-16 (por. *Krótki przegląd publikacji o Józefie Tadeuszu Miliku*, s. 15-16) oraz tenże: *Review of Publications on J.T. Milik in Poland and Abroad*, „The Qumran Chronicle” 13,3-4 (April 2006), s. 107-110.

² Przykładowo w pracy zbiorowej: *Studies in the Hebrew Bible, Qumran and the Septuagint Presented to Eugene Ulrich*, red. P.W. Flint, E. Tov, J.C. VanderKam (SVT 101), Leiden-Boston 2006, znajdujemy 27 odwołań do prac Milika (por. indeks na s. 255, s.v.).

Z jednej strony wyszkolony do uprawy ziemi, z drugiej ciągle samodzielnie się doksztalający. Był żołnierz. Brał czynny udział w I wojnie światowej, a także w wojnie z bolszewikami w 1920 r.; budował mosty, ale i walczył wręcz. Ten człowiek był wyjątkowo otwarty i to nie tylko na postęp w rolnictwie³. W latach dwudziestych i trzydziestych jako aktywny polityk reprezentował w sejmie powiat, z upoważnienia Stronnictwa Narodowego, a potem do 1944 r. działał w organach polskiego państwa podziemnego. Przygotowywał program rozwoju gospodarczego wsi w latach trzydziestych⁴. Przypuszczam, że to jego obszerny księgozbiór domowy musiał pobudzić niezwykle talenty językowe Józefa Tadeusza, który ukończył klasyczne Gimnazjum im. B. Prusa w Siedlcach tuż przed wojną⁵. Latem 1939 r. rodzice Milika, prawdopodobnie przewidując zagrożenie rodziny przez gestapo, nie protestowali, kiedy Józef Tadeusz spontanicznie, razem z kilkoma kolegami, wstąpił do Seminarium w Płocku⁶. Jednakże Niemcy zamykają to seminarium. Dopiero w 1940 r. młody Milik rozpoczyna ostatecznie naukę w Seminarium Warszawskim⁷. W latach 1940/1941 – 1943/1944 pogłębia swą znajomość Biblii i języków biblijnych pod kierunkiem nowotestamentysty, ks. Eugeniusza Dąbrowskiego, pierwszego polskiego doktora po studiach na Biblicum, w latach pięćdziesiątych profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁸. Lato 1944 r. Milik spędza poza Warszawą. Wraca do domu, gdzie dane mu jest szczęśliwie spisać, w ostatniej chwili, wspomnienia umierającego ojca⁹, niestety, urwane na 1928 r. Na wakacje przybywa do swego stryja, Wacława Milika, księdza kanonika w Żelechowie. Dzięki szczęśliwej decyzji władz seminarium metropolitalnego Milik unika tragedii Powstania Warszawskiego.

Kiedy front wschodni stanął na Wiśle, stryj skierował bratanka do Lublina¹⁰. Józef Tadeusz Milik nie mógł jednak ukończyć tam piątego roku se-

³ J. Milik, *Mój pamiętnik*, Warszawa 1998, Nakładem Rodziny, s. 7-45.

⁴ Por. nieliczne biogramy posła Józefa Milika: J. Zieliński, *Milik Józef 1891-1944*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXI/2 (z. 89), Wrocław 1976, s. 218; W.J. Muszyński, *Milik Józef*, w: *Encyklopedia „Białych Plam”*, t. 12, Radom 2003, s. 122-123; nota biograficzna we wstępie do *Mego pamiętnika*, s. 4-5.

⁵ Por. zgłoszenie Do Komisji Immatrykulacyjnej KUL wypełnione przez J.T. Milika 20.10.1944 r. (Archiwum KUL).

⁶ Por. list ks. Czesława Chojeckiego do Józefa Tadeusza Milika datowany w Rypinie, dn. 18 września 1938.

⁷ Por. zaświadczenie dla władz KUL-u nr 45/46, z dn. 9.06.1946 r., wystawione przez dr. Juliana Chrościckiego w imieniu Regensa Seminarium Metropolitalnego Warszawskiego (Archiwum KUL. Dokument reprodukowany w „The Qumran Chronicle” 3, nr 1/3, Dec. 1993, s. 2).

⁸ Por. P. Nitecki, *Ksiądz Eugeniusz Dąbrowski Apostoł Pisma Świętego 1901-1970*, Warszawa 1982, s. 12.

⁹ Por. przedmowę Józefa Tadeusza Milika do wspomnień ojca (*Mój pamiętnik*, s. 6).

¹⁰ Por. list ks. Wacława Milika do Rektora KUL z 3.11.1944 (Archiwum KUL).

minarium, gdyż nie było jeszcze tego rocznika. Dlatego władze kościelne skierowały go na studia teologiczne w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. 20 października 1944 r. zgłosił się do rektora KUL, dogmatyka, ks. prof. Antoniego Słomkowskiego¹¹, celem kontynuacji studiów teologicznych. Za nowym studentem przysłała do rektoratu opinia datowana: 4 grudnia 1944 r. Ks. Feliks de Ville, przedstawiciel dekanatu praskiego, pisał: „Według zebranych wiadomości o nim, stwierdzam, że jest to wyjątkowo zdolny student, szczególnie w dziedzinie filologii. Jako prowizor Seminarium Metropolitalnego Św. Jana w Warszawie, polecam szczególnej opiece Józefa Tadeusza Milika władzom Uniwersytetu w Lublinie”¹². Tymczasem kadra tego wydziału była mocno zdekompletowana. W roku akademickim 1944 wykładali tylko księża profesorowie: Zdzisław Goliński, Bolesław Radomski, Antoni Słomkowski, Stanisław Styś. Dopiero w 1945 r. zajęcia podjęli księża profesorowie: Edward Fermont, Edward Bulanda i Mieczysław Żywczyński¹³. Pismo Święte Starego Testamentu wykładał Milikowi i uczył go języków wschodnich biblijnych wybitny biblista i egzegeta, wówczas jeszcze doktor, wzmiankowany ks. Stanisław Styś¹⁴, sam, podobnie jak ks. Dąbrowski, wychowanek Papieskiego Instytutu Biblijnego. To właśnie jemu musiał zawdzięczać Milik poznanie arabskiego, syryjskiego, akkadyjskiego i hebrajskiego.

Niedługo po przybyciu do Lublina Milik, dysponując wolnym czasem (zajęcia na teologii prowadziło zaledwie czterech, a potem siedmiu profesorów), zaczął uczęszczać na wybrane zajęcia Wydziału Nauk Humanistycznych, początkowo z zakresu etnografii i etnologii (dr Jerzy Gajek) oraz językoznawstwa polskiego (m.in. prof. Maria Dłuska). Z czasem zainteresowały go także wykłady i ćwiczenia prof. Juliusza Kleinera. Ostatecznie Milik zapisał się formalnie na filologię polską i zaliczył trzy trymestry. Jak wspomina prof. Jerzy Starnawski, jeszcze przed wakacjami 1945 r. koledzy wybrali go na wiceprezesa odrodzonego Koła Polonistów KUL¹⁵. Praca przygotowana przez Milika na ćwiczeniach u prof. Kleinera pt. *Gwara ludowa w nowelach Sienkiewicza* ukazała się drukiem w 1946 r. na łamach czasopisma „Język Polski”.

¹¹ Por. D. Szumilas, J. Warzeszka, [hasło] *Słomkowski Antoni (1900-1982)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1981-1993*, red. J. Mandziuk, Warszawa 1995, s. 534-538.

¹² List ks. Feliksa de Ville'a do Kancelarii Uniwersytetu w Lublinie, Wydział Teologiczny z 4.12.1944 r. (Archiwum KUL).

¹³ Por. Jan Ziółek, *Wstęp* [do tomu:] *Katolicki Lubelski w latach 1944-1952. Wspomnienia i relacje*, red. J. Ziółek, Lublin 1999, s. 10-12 oraz R. Borzemska, *Indeks osobowy*, tamże, s. 187-197.

¹⁴ Por. L. Stefaniak, *Śp. ks. Prof. Dr Stanisław Styś TJ (1896-1959)*, RBL 12 (1959), s. 217-219.

¹⁵ Por. J. Starnawski, *Wspomnienie o Józefie Tadeuszu Miliku* (przeznaczone do przygotowywanej przez Zdzisława J. Kaperę biografii J.T. Milika) oraz tegoż hasło: *Milik Józef Tadeusz (1922-2006)*, w: *Słownik badaczy literatury polskiej*, red. J. Starnawski [w przygotowaniu]. Panu Prof. J. Starnawskiemu serdecznie dziękuję za udostępnienie wspomnień.

Był to drugi, ale nie ostatni artykuł Milika w tym czasopiśmie. Jego liczne rozprawki językoznawcze z lat 1946-1950 potwierdzały niezwykle uzdolnienia filologiczne i lingwistyczne autora. Dotyczyły one badań gwarowych nie tylko Podlasia, ale także wojennego żargonu i nowego słownictwa z czasów wojny¹⁶.

Józef Tadeusz Milik został wyświęcony na księdza 30 czerwca 1946 r. przez arcybiskupa Antoniego Szlagowskiego¹⁷. 8 lipca tegoż roku otrzymał dyplom magistra teologii, zdając wszystkie siedemnaście egzaminów na bardzo dobrze i przedstawiając pracę pt. „*Doksa ten*” w *nauce św. Jana Chryzostoma o pierwotnym człowieku*¹⁸. 26 września wystawiono mu licencjat z teologii¹⁹. Licencjat z teologii równocześnie ze święceniami to rzecz niezwykle rzadka. Dlatego nie należy się dziwić, że wprost z uczelni warszawskie władze archidiecezjalne wysłały Milika na dalsze studia biblijne do Rzymu, gdzie przybył via Zurych i Mediolan w październiku 1946 r., *nota bene* razem z równie utalentowanym biblistą, o. Augustynem Jankowskim²⁰. Już na wstępie Milik ujawnił swoje niezwykle zdolności językowe, zaliczając obowiązkowy egzamin z języka hebrajskiego u o. Ludwika Semkowskiego na pierwszym wspólnym podwieczorku²¹, chociaż, według danych z zaświadczenia wystawionego przez regensa seminarium warszawskiego, przed pobytem na KUL-u Milik uczęszczał na kurs języka hebrajskiego zaledwie przez jeden rok²². Z drugiej strony jego matka w liście do córki pisze, że przebywającego u niej w domu syna nie można oderwać od czytania Biblii²³. Jak widzimy, trud ten szybko i pięknie zaowocował.

W *Biblicum* Milik słuchał wykładów wybitnych biblistów, m.in. U. Holzmeistera, A. Bei, A. Vaccariego, J. Bonsirvena, S. Lyonnetta, K. Prüma, R. Folleta, O. Pohla, P. Nobera, E. Zolliego. Rozpoczął też naukę dodatkowych języków starożytnego Bliskiego Wschodu, m.in. ugaryckiego, sumerskiego,

¹⁶ W archiwum pozostawionym przez J.T. Milika zachował się zeszyt zbierający nowe słownictwo. Wykaz pierwszych, przede wszystkim polonistycznych, publikacji J.T. Milika podaje: L. Stefaniak, *Z polskich badań nad tekstami i doktryną qumrańską*, w: *Współczesna biblijstka polska 1945-1970*, red. J. Łach, M. Wolniewicz, Warszawa 1972, s. 452-453.

¹⁷ Por. L. Stefaniak, *Z polskich badań*, s. 448.

¹⁸ Por. Dyplom magistra teologii z dn. 8 lipca 1946 r. (Archiwum KUL).

¹⁹ Por. Diploma licentia, nr 81, z dn. 26.09.1946 r. (Archiwum KUL).

²⁰ *Nikt z nas nie żyje dla siebie... Z o. Augustynem Jankowskim OSB [...] rozmawiają ks. Wiesław Alicki, Janusz Jabłoński, Anna i Marek Łoskowie*, Kraków 2005, s. 123.

²¹ *Nikt z nas*, s. 124.

²² Por. świadectwo studiów z Archiwum KUL reprodukowane w „*The Qumran Chronicle*” 3, nr 1-3, Dec. 1993, s. 2.

²³ Nie datowany list z okresu okupacji; dosłownie „Tadziu w bibl[i]ach” (ksero w archiwum Milika).

egipskiego, hetyckiego i gruzińskiego, nie pomijając języków nowożytnych²⁴. Już wtedy zdradzał talenty epigraficzne; pasjonowały go m.in. teksty fenickie i punickie²⁵. Wiele czasu spędzał w bibliotece i w muzeum Papieskiego Instytutu Biblijnego. Początkowo kontynuował współpracę z czasopismami „Język Polski”, „Dziś i Jutro”, a potem „Słowem Powszechnym”. Jak się wydaje, utrzymywał żywe kontakty z ks. Eugeniuszem Dąbrowskim²⁶. Pierwszy artykuł Milika po włosku ukazał się już w maju 1947 r., po łacinie w 1950 r., po angielsku w 1951 r., a po francusku w 1952 r.²⁷ Nie tylko intensywnie studiował i publikował, ale też zwiedzał Włochy, przede wszystkim Rzym. W lipcu 1947 r. odwiedził Sycylię i wspinał się na Etnę, a we wrześniu 1949 r. był w Alpach, w okolicach Merane²⁸. Po ogłoszeniu wiosną 1948 r. odkrycia uległ przemożnej fascynacji rękopisami znad Morza Martwego, co mimo woli załamało jego formalną karierę naukową. Licencjat nauk biblijnych otrzymał w czerwcu 1951 r. Tematem jego dysertacji „ad Lauream”, w języku włoskim, była pierwsza monografia Księgi Reguły z grotty 1 w Qumran. W oficjalnej prezentacji mógł z dumą wymienić już opublikowane fragmenty²⁹. Warto dodać, że rozdziały te, jako odbitka, były dodrukowane dwa razy³⁰. Sama praca zatytułowana została po prostu *Il Manuale della Disciplina*. Zawierała rozdziały poświęcone opisowi paleografii zwoju, językowi, stylowi tekstu i jego zależnościom literackim oraz kwestii datowania. W dalszej części Milik przedstawił tłumaczenie i komentarz tekstu, a następnie omówił doktrynę dokumentu. Wreszcie przedstawił pozycję tzw. „sekty rękopisów znad Morza Martwego” wśród analogicznych ugrupowań ówczesnego judaizmu. Dysertację przyjmował ks. prof. Ernest Vogt, a oceniał ją rektor Biblicum, wybitny biblista, późniejszy kardynał, ks. prof. Augustyn Bea, i znakomity specjalista okresu międzytestamentalnego, ks. prof. Józef Bonsirven³¹. Niestety, Milik nigdy nie ukończył planowanego doktoratu na Biblicum.

²⁴ Por. J.T. Milik, *Papieski Instytut Biblijny 1909-1949*, RBL 2 (1949), s. 318-328; a także *Nikt z nas*, s. 125-133.

²⁵ Por. wywiad przeprowadzony przez Dariusz Długosza: *75 lecie urodzin Józefa Tadeusza Milika*, „Nowy Filomata” 1,2 (1997), s. 146.

²⁶ Może na to wskazywać użycie przez ks. Dąbrowskiego tłumaczeń dokonanych przez Milika z fragmentów tekstów qumrańskich. Por. np. E. Dąbrowski, *Studia biblijne*, wyd. 2, Poznań 1952, s. 42-44.

²⁷ Por. L. Stefaniak, *Z polskich badań*, s. 453-454.

²⁸ Por. zbiór fotografii w posiadaniu rodziny Milika w Polsce.

²⁹ Por. kopię dokumentu Milika „Lo schema della dissertazione »Il Manuale Della Disciplina«. Traduzione e commento” z datą 6 Giugno 1951, s. 1-2 (archiwum Milika).

³⁰ Por. J.T. Milik, *Manuale Disciplinae*, „Extractum ex periodico Verbum Domini”, vol. 29 (1951), Romae [1951], s. [II], 129-158.

³¹ Por. list o. Ernesta Vogta do ks. J.T. Milika datowany: 13 Iunii 1951 (archiwum Milika).

W latach 1949-1951 Milik analizował i komentował na łamach „Biblica” i „Verbum Domini” nowo odkrywane rękopisy. Jeszcze przed prezentacją licencjatu wydrukował wiele artykułów o manuskryptach groty 1, m.in. dotyczące Księgi Izajasza, Hodajot czy peszeru Habakuka³². Kolejne artykuły (m.in. o Księdze Henocha) ukazały się już po otrzymaniu tytułu licencjata nauk biblijnych³³. Jego błyskotliwe, filologiczne publikacje w kilku językach, a także artykuł o egipskich hellenistycznych naczyniach podobnych do dzbanów z Qumran³⁴ musiały zwrócić uwagę o. Rolanda de Vauxa z francuskiej École Biblique et Archéologique w Jerozolimie. Na jego zaproszenie pod koniec 1951 r. Milik wyjechał do Jerozolimy, odwiedzając po drodze Bejrut i badając inskrypcje fenickie i punickie w tamtejszym muzeum³⁵.

Do arabskiej Jerozolimy Milik przybył z Damaszku 5 stycznia 1952 r. W École od razu rozpoczął prace nad przygotowaniem pozabiblijnych tekstów z 1. groty qumrańskiej. Do końca 1952 r. przygotował do druku 21 tablic nieznanych fragmentarycznych tekstów hebrajskich i stworzył, stosowany do dzisiaj, system cytowania rękopisów znad Morza Martwego³⁶ (zob. publikacja: *Discoveries in the Judaean Desert* [dalej: DJD], 1: *Qumran Cave I*, Oxford 1955). Wykorzystywał swe niezwykle zdolności nie tylko epigraficzne, ale także archeologiczne. W 1952 r. uczestniczył w marcowych badaniach grot wokół Chirbet Qumran, osobiście odkrywając na południe od osiedla tzw. grotę Tymoteusza (grota nr 29), bez rękopisów, ale z dużą ilością ceramiki³⁷. Wówczas zwiedził też nowo odkryte groty 2.³⁸ i 3., tę ostatnią ze sławnym Zwojem Miedzianym³⁹. Po przypadkowym odkryciu groty 4. przez Beduinów wyruszył 22 września 1952 r. z o. R. de Vauxem na badania ratownicze. Przez

³² Od razu weszły one w obieg naukowy. Por. np. P. Kahle, *Die hebräischen Handschriften aus der Höhle*, Stuttgart 1951, s. 87.

³³ Por. Stefaniak, *Z polskich badań*.

³⁴ J.T. Milik, *Le giarre dei manoscritti della grotta del Mar Morto e dell'Egitto Tolemaico*, „Biblica” 31(1950), s. 504-508, tabl.

³⁵ Por. J.T. Milik, *Trois ans de travail aux manuscrits du désert de Juda*, „Antemurale” 1 (1954), s. 136; idem, *Moja praca w Jerozolimie*, „Duszpasterz Polski Zagranicą” 5 (1954), s. 157. Por. też D. Długosz, *75 lecie urodzin Józefa Tadeusza Milika*, „Nowy Filomata” 1, 2 (1997), s. 146-147.

³⁶ Zob. publikacja: *Discoveries in the Judaean Desert* [dalej: DJD], t. 1: *Qumran Cave I*, by D. Barthélemy and J.T. Milik, Oxford 1955. Teksty opracowane przez Milika na s. 77-108, 118-149 i 152-165, tabl. XV-XXII i XXV-XXXVII; tablica skrótów s. 46-48.

³⁷ Por. J.T. Milik, *Moja praca*, s. 159; idem, *Trois ans*, s. 137; F. Mebarki, *Józef Tadeusz Milik: Memoire of Fieldwork*, „Near Eastern Archaeology” 63, 3 (2000), s. 132.

³⁸ Por. fotografię w DJD III, [cz. 2] Planches, tabl. III,3.

³⁹ Okoliczności odkrycia Zwoju Miedzianego opisują: H. de Contenson, E.-M. Laperrousaz, *La grotte 3 de Qoumrân et le „Rouleau de cuivre”*, w: E.-M. Laperrousaz, *Qoumrân et les Manuscrits de la mer Morte. Un cinquantenaire*, Paris 1997, s. 205-213.

jego ręce przeszło około tysiąc fragmentów rękopisów⁴⁰. Milik osobiście odkrył, a także nadzorował badania grotty 5. i uratował jej rękopisy przed gwałtownym wysuszeniem⁴¹. Penetrując zaś antykwarłaty Jerozolimy, rozpoznał i wykupił naczynia z napisami pochodzące najprawdopodobniej z grotty 6.⁴² W sierpniu 1952 r. brał udział w rekonesansie po Pustyni Judzkiej wspólnie z archeologami ASOR⁴³.

Dzięki współpracy z o. R. de Vauxem Milik został jego prawą ręką w sprawie zwojów i wykopalisk osiedla Khirbet Qumran. Brał udział w 2., 3. i 5. ekspedycji, gdzie nie tylko sam kopał, ale z czasem nadzorował wykopaliska, sortował ceramikę i pomagał w jej rekonstruowaniu, ale także katalogował znajduwane obiekty⁴⁴. Po szybkiej publikacji grotty 1. pracował nad tekstami grot z Wadi Murabba'at⁴⁵, a potem nad Zwojem Miedzianym⁴⁶ i grotą 5.⁴⁷ W międzynarodowym zespole publikującym zwoje grotty 4. otrzymał w lipcu 1953 r. znaczną część tekstów pozabiblijnych: apokryfy Starego Testamentu i teksty do nich zbliżone, dokumenty wspólnoty i teksty prawne, teksty kalendarzowe i in.⁴⁸ Był uznany za najszybszego deszyfratora zwojów (*the Scroller's fastest man with a fragment*)⁴⁹. Prowadził wstępną identyfikację i rozdział manuskryptów między kolegów. Trzeba pamiętać, że Beduini dostarczali je do 1956 r. Milik dyktował również m.in. ks. Josephowi A. Fitzmyerowi poszczególne słowa do konkordancji nowo odkrytych tekstów⁵⁰.

W 1954 r. razem z Jeanem Starckym reprezentował zespół, tzw. Scroller's Team, w Académie des Inscriptions et Belles Lettres w Paryżu⁵¹,

⁴⁰ Por. J.T. Milik, *Moja praca*, s. 160; *Trois ans*, s. 135.

⁴¹ Por. J.T. Milik, *Textes de la grotte 5Q*, DJD III, s. 167. Por. też F. Mebarki, *Józef Tadeusz Milik*, s. 132-133.

⁴² Por. J.T. Milik, *Deux jarres inscrites provenant d'une grotte de Qumrân*, „Biblica” 40 (1959), s. 37-41, tabl. IX, figs. 1-4.

⁴³ Por. J.T. Milik, *Moja praca*, s. 169.

⁴⁴ Por. J.T. Milik, *Trois ans*, s. 139.

⁴⁵ Por. DJD II: P. Benoit, J.T. Milik, R. de Vaux, *Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, s. 65-205, figs. 23-29, pl. XIX-LXXIII.

⁴⁶ Por. DJD III: M. Baillet, J.T. Milik, R. de Vaux, *Les 'Petites Grottes' de Qumrân*, Oxford 1962, s. 199-302, XLVIII-LXXI.

⁴⁷ Por. DJD III, *ibidem*, s. 165-197, XXXVI-XLII.

⁴⁸ Por. J.T. Milik, *Trois ans*, l. cit.

⁴⁹ Por. „Times” 14.04.1957, s. 39 i J.A. Fitzmyer, *101 pytań o Qumran*, Kraków 1997, s. 170-171.

⁵⁰ Por. J.A. Fitzmyer, *101 pytań*, s. 175-177.

⁵¹ Por. J. Starcky, J.T. Milik, *L'état actuel du déchiffrement des manuscrits de Qumrân et le plan de leur publication*, w: *Académie des Inscriptions et Belles Lettres Comptes-Rendus des Séances*, 1954, s. 403-409.

a w 1956 r. na międzynarodowym kongresie Starego Testamentu w Strasburgu⁵². W obecności o. Rolanda de Vauxa to właśnie Milikowi przypadł zaszczyt publicznego przedstawienia raportu o stanie publikacji. Z perspektywy półwiecza budzi podziw optymizm autora referatu. Takie tempo publikacji, jakie zapowiadał (kilka tomów serii DJD rocznie), miało miejsce dopiero po 1995 r., gdy włączono do zespołu ponad pięćdziesięciu nowych członków, przy użyciu komputerów do składu, po wprowadzeniu zdigitalizowanej formy zapisu fotografii rękopisów.

Lata 1955-1956 były przełomowe w badaniach rękopisów znad Morza Martwego. Media rozpętały tzw. (drugą) Bitwę o Zwoje na temat relacji Qumran a chrześcijaństwo. Napisana podówczas przez Milika synteza badań: *Dix ans de découvertes dans le désert de Juda* (1957)⁵³ to szybka odpowiedź na rewolucyjne tezy Edmunda Wilsona⁵⁴, błyskotliwego esseisty, którego książka o zwojach obiegła świat, i Johna Marco Allegro, członka zespołu qumrańskiego, którego uroczą, ale nie do końca uczciwą książką o zwojach do dziś jest przedrukowywana w serii z Pigwinem (Penguin Press)⁵⁵. Opublikowana w wielu językach monografia Milika jest powszechnie cenioną i pozostaje nadal najczęściej cytowaną w qumranologii. Opowiedzenie się w niej Milika za tzw. hipotezą esseńskiego pochodzenia rękopisów znacząco wpłynęło na przebieg badań w kolejnych dekadach. Zdecydowanie wyrażane poglądy Milika, zbudowane na całościowym spojrzeniu na zwoje, spowodowały, że wielokrotnie oskarżano go złośliwie w latach dziwiędziesiątych o osiedlanie qumranologii⁵⁶. Znając go jednak osobiście, mogę potwierdzić, że zawsze był otwarty na dyskusję, ale nie akceptował wydumanych racji. Trzymał się źródeł i genialnie je interpretował.

Od 1954 r. Milik był zatrudniony przez Centre National de la Recherche Scientifique początkowo jako attaché, dochodząc pod koniec życia do stopnia maitre de recherches. Ułatwiło mu to pobyty w Muzeum w Ammanie, gdzie studiował i przygotowywał do publikacji Zwój Miedziany (3Q15) w maju 1956 i lutym 1959 r. (ostateczna publ. DJD III: *Les 'petites grottes' de Qumrân*, Oxford 1962). Równocześnie opracował teksty hebrajskie i aramejskie z Wadi Murabba'at (kwiecień 1958, wyd. DJD II: *Les grottes de Murabba'at*, Oxford 1961), a w grudniu 1958 r. teksty groty 5. (publ. DJD III, 1962). Jesienią 1960 r.

⁵² Por. J.T. Milik, *Les travail d'édition des manuscrits de Désert de Juda*, w: *Volume de Congres Strasbourg 1956*, Leiden 1957, s. 17-26.

⁵³ Wyd. oryg. Paris 1957. Por. wyd. polskie: *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, Warszawa 1968 oraz wyd. popr. i uzup. Kraków 1999.

⁵⁴ Por. E. Wilson, *The Scrolls from the Dead Sea*, New York 1955 i wyd. polskie: *Odkrycia nad Morzem Martwym*, Warszawa 1963.

⁵⁵ Por. J.M. Allegro, *The Dead Sea Scrolls*, Harmondsworth 1956.

⁵⁶ Por. M. Baigent, R. Leigh, *The Dead Sea Scrolls Deception*, London 1991. Por. wyd. polskie: *Zwoje znad Morza Martwego. Historia pewnego oszustwa*, Warszawa 1994, s. 66.

ukończył maszynopis edycji tefilin, mezuzot i targumów z grotty 4. (publ. DJD VI: *Qumrân grotte 4.II*, Oxford 1977)⁵⁷.

Przechodząc w 1960 r. z Jerozolimy do stacji archeologicznej CNRS w Bejrucie (a potem do Rzymu, 1964, i Paryża, 1969) Milik stopniowo odchodził od badań rękopisów grotty 4. do bieżących prac nad napisami starożytnej Syrii i Jordanii. Pasjonowały go inskrypcje Palmyry, Tyru i Hatry⁵⁸. Do badań tych zachęcił go ks. Jean Starcky⁵⁹, z którym wizytował Palmyrę i Petrę (tę jeszcze w 1955 r.), a potem prowadził z nim badania *in situ* nad jej inskrypcjami, w 1974 r. weryfikując, odczytując ponownie i dokonując estam-paży starych inskrypcji oraz poszukując nowych napisów. Efektem zainteresowania Nabateą było opublikowanie z Henrym Seyrigiem wiosną 1958 r. skarbu monet nabatejskich z Wadi Murabba'at⁶⁰. Ustalenia Milika odnośnie do tego skarbu pozwoliły na uściślenie chronologii nabatejskich emisji i otwały nowy etap badań numizmatycznych⁶¹. Badania napisów syryjskich zaowocowały obszernym tomem *Dédicaces faites par les dieux* (Paris 1972), natomiast rezultaty badań nad napisami nabatejskimi zostaną zawarte w długo oczekiwanym, napisanym na nowo specjalnym tomie serii *Corpus Inscriptionum Semiticarum*⁶². Ten wieloletni projekt po śmierci Starcky'ego Milik początkowo prowadził sam, a po przejściu na emeryturę z J.-M. Dentzerem i Lailą Nehmé (z CNRS). Objął on publikację ponad tysiąca inskrypcji nabatejskich, greckich, łacińskich i safaickich z Petry i okolic. Według informacji uzyskanych od prof. Davida F. Grafa dzięki wkładowi Milika i ks. Jeana Starcky'ego, po kolejnych ich ekspedycjach, liczba inskrypcji nabatejskich wzrosła: w rejonie Hauranu z 32 tekstów do 250, a w rejonie Petry ze 115 do 974! Ponadto znaleźli oni 48 inskrypcji greckich, 11 łacińskich, 6 thamydyckich i 2 bilingwy grecko-nabatejskie. To niezwykle wysiłek terenowy jak na dwie osoby i równocześnie ogromne szczęście. Laila Nehmé, która kontynuuje ich prace terenowe i która po śmierci Milika ma przygotować

⁵⁷ Por. s. 31-91 i tabl. VI-XXVIII.

⁵⁸ Por. J.T. Milik, *Recherches d'épigraphie proche-oriental*, I: *Dédicaces faites par des dieux* (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés sémitiques à l'époque romaine, Paris 1972.

⁵⁹ Por. É. Puech, *Labbe Jean Starcky (1909-1988)*, „Revue de Qumran” 15,1-2 (Sept. 1991), s. 1-9, idem, *Jean Starcky. Bibliographie*, tamże, s. 11-20.

⁶⁰ Por. J.T. Milik, H. Seyrig, *Trésor monétaire de Murabbat*, „Revue Numismatique” 6 seria, 1 (1958), s. 11-26.

⁶¹ Por. Y. Meshorer, *Nabatean Coins*, Jerusalem 1965 [= Quedem 3], s. 9.

⁶² Por. A. Lemaire, *In Memoriam Józef Tadeusz Milik*, „The Polish Journal of Biblical Research” 5 (2006), s. 7-8; M.G. Amadasi Guzzo, *Épigraphie nabatéenne*, w: *Les routes du Proche-Orient. Des séjours d'Abraham aux caravans de l'encens*, red. A. Lemaire, Paris 2000, s. 105; L. Nehmé, *La géographie des inscriptions de Petra (Jordanie)*, w: *Des Sumériens aux Romains d'Orient. La perception géographique du monde*, red. A. Sérandour, Paris 1997, s. 125-126.

finalne zeszyty CIS, do 2003 r. znalazła w rejonie Bosry i Hauranu zaledwie 70 dodatkowych tekstów⁶³.

W materiałach pośmiertnych Milika nie udało się dotąd znaleźć wersji finalnej i przypisów do jego pracy *Nabatéens, rois et bergers*. Jednakże nawet te 173 zachowane strony, dotyczące tematu „Arabes avant les Nabatéens”, budzą podziw oryginalnością ujęcia i głębokością syntezy materiału pochodzącego z analizy inskrypcji.

Zainteresowania epigraficzne Milika zaowocowały także publikacją w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych publikacją tekstów ugaryckich, fenickich napisów na strzałach i ostrzach włóczni, tekstów paleohebrajskich i edomickich, aramejskich dokumentów z Egiptu i aramejskich ossuariów z Jerozolimy⁶⁴. Pośród materiałów pośmiertnych znajduje się m.in. nigdy niepublikowana monografia tekstów punicko-łacińskich z Trypolitanii *Inscriptions punico-latines de la Tripolitane Romaine*, napisana około 1960 r. Bez wahania możemy powiedzieć, że badania Milika wywarły głęboki wpływ na epigrafikę zachodniosemicką, a niewątpliwie mógłby on być większy, gdyby ten uczony decydował się od razu na publikację każdego swojego tekstu. W archiwum Milika jest wiele ukończonych prac, które nie doczekały się wydania drukiem.

Marginalnym, ale niezwykle ważnym elementem badań naukowych Milika były studia nad rzymskimi polonicami i średniowiecznym mnichem, św. Świeradem, którego monografię⁶⁵ opublikował w związku z obchodami tysiąclecia chrześcijaństwa w Polsce.

Do czasu odejścia na emeryturę z końcem lat osiemdziesiątych z powodu pogarszającego się stanu zdrowia Milik nie dokończył publikacji przydzielonych mu tekstów znad Morza Martwego. Wiosną 1990 r. został zmuszony do oddania tekstów do dyspozycji ówczesnego redaktora serii *Discoveries in the Judaean Desert*, prof. Emanuela Tova. W tym czasie miał już niemal ukończoną monografię Testamentu Lewiego z grotty 4. (jest ona aktualnie przygotowywana do druku)⁶⁶ i zebrany kompletny materiał do napisania i wydania Księgi Tobiasza z Qumran. Jak się wydaje, nie poinformował on o tym przedstawicieli Scrolls Oversight Committee i teksty te opublikowali inni autorzy. Mate-

⁶³ Por. D.F. Graf, *Józef Tadeusz Milik (1922-2006) Nabataean Epigrapher Par Excellence*, „The Polish Journal of Biblical Research” 6 (2007) [w druku].

⁶⁴ Por. autobiografię Milika w: *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*, Paryż 1996, s. 241-252, *passim*.

⁶⁵ J.T. Milik, *Święty Świerad. Saint Andrew Zoerodus*, Roma 1966. W trakcie międzynarodowej konferencji w Tropiach koło Nowego Sącza cytowano tę pracę wielokrotnie. Por. materiały z sesji: *Święty Świerad i jego czasy*, red. S. Pietrzak, Nowy Sącz 2001.

⁶⁶ J.T. Milik, *Le Testament de Lévi. Essai de reconstruction du document (araméen) original. Préparé pour la publication par Ursula Schattner-Rieser avec le concours de Zdzisław J. Kapera*, Kraków 2009 [= Qumranica Mogilanensia 10] [w przygotowaniu do druku].

riały oraz przekazane odczyty i rekonstrukcje Milika wykorzystali w różnym stopniu m.in.: Ph.S. Alexander i G. Vermes (DJD 26), J. Baumgartner (DJD 18), S. Talmon i J. Ben-Dov (DJD 21), J.C. VanderKam (DJD 13)⁶⁷. Milikowi pozostawiono tylko publikację (już zresztą uprzednio wydanych) tekstów aramejskiego Henocha⁶⁸. Ale nawet te teksty ostatecznie ukazały się w DJD 36 pod innymi nazwiskami⁶⁹. Niezwykle mocno przeżywał niesłuszne ataki prasy o opóźnianie publikacji swoich manuskryptów, ponieważ opracował i opublikował najwięcej tekstów spośród wszystkich członków Scrollerly Team, łącznie około 160 tablic⁷⁰. Milik ostatnim wysiłkiem, po dwu operacjach serca w 1991 i 1992 r.⁷¹, doprowadził do końca prawie stustronicowe opracowanie aramejskich modeli księgi Estery z grotty 4.⁷² Praca ta miała upamiętnić postać jego najbliższego przyjaciela, ks. Jeana Starczyńskiego (1909-1988).

Mimo że wielokrotnie proponowano mu stanowiska uniwersyteckie (m.in. katedrę w Uniwersytecie w Chicago)⁷³, Milik pozostał uczonym gabinetowym. Wykładał gościnnie tylko na Uniwersytecie Harvarda⁷⁴ i w Oxfordzie w latach siedemdziesiątych. Nie zostawił uczniów, choć dla wielu nadal stanowi niedościgny wzór. Rzadko uczestniczył w kongresach⁷⁵, równie

⁶⁷ Por. Z.J. Kapera, *Józef Tadeusz Milik – współtwórca qumranologii*, RBL 56 (2003), s. 13 i szerzej na ten temat: idem, *Scholar's Scholar – Józef Tadeusz Milik (1922-2006)*, „The Qumran Chronicle” 13 (2006), s. 96-99.

⁶⁸ Por. J.T. Milik, *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Oxford 1976.

⁶⁹ Opracowali je L. Stuckenbruck, E.J. Tigchelaar i F. Garcia Martinez. Por. DJD 36: *Qumran Cave 4.XXVI. Cryptic Texts* by S.J. Pfann and *Miscellanea, part 1* by Ph. Alexander et al., Oxford 2000, s. 3-171, tabl. I-VII.

⁷⁰ Por. Z.J. Kapera, *The Present State of Qumranology*, w: *Mogilany 1989. Papers on the Dead Sea Scrolls Offered in Memory of Jean Carmignac*, red. Z.J. Kapera, t. I, Kraków 1993, s. 185-188 i 195; idem, *On the Most Recent Developments in Qumranology*, ibidem, s. 217-219. Oba art. ukazały się wcześniej na łamach „Folia Orientalia” 26 (1989), cyt. fragmenty na s. 30-31, 35-36 oraz 57-58. Zdołały one przekonać H. Shanksa, który ostatecznie zgodził się z moją opinią o dorobku Milika. Por. H. Shanks, *New Hope for the Unpublished Dead Sea Scrolls*, „Biblical Archaeology Review” 16, 6 (1990), s. 56 i 74.

⁷¹ Informacja J. Załuskiej. Por. Z.J. Kapera, *Scholar's Scholar*, s. 106.

⁷² Por. J.T. Milik, *Les modeles araméens du livre d'Esther dans la Grotte 4 de Qumrân*, „Revue de Qumran” 15, 3 (Mars 1992), s. 321-399, tabl. I-VII.

⁷³ I to mimo, że Milik miał formalnie tylko tytuł licencjata nauk biblijnych obroniony na Biblicum. (Informacja potwierdzona przez prof. Edwarda Lipińskiego, który spotykał się z Milikiem w okresie pobytu tegoż w Rzymie w drugiej połowie lat sześćdziesiątych).

⁷⁴ Na uniwersytecie Harvarda wygłosił serię wykładów w grudniu 1972 r. To wtedy ogłosił istnienie sławnego tekstu z grotty 4. dotyczącego „Syna Bożego”, „Syna Najwyższego”. Por. J.A. Fitzmyer, *The Contribution of Qumran Aramaic to the Study of the New Testament*, „New Testament Studies” 20 (1973/4), s. 382-407.

⁷⁵ Znamy tylko dwa jego znaczące wystąpienia: Strasbourg (1956, zob. wyżej, nota 52) i Leuven (1976; *J.T. Milik, Écrits préesseniens de Qumrân; d'Henoch a Aram*, w: *Qumrân. Sa piété, Sa théologie et son milieu*, red. M. Delcor, Paris-Leuven 1978, s. 91-106).

rzadko dawał publiczne wykłady⁷⁶. Był jednak otwarty i nigdy nie odmawiał konsultacji, do końca pozostawał w stałym kontakcie naukowym ze swymi kolegami, choć znany był z tego, że o ile sam czasami pisał, to niezwykle rzadko odpowiadał na listy.

W 1969 r. pojął za żonę Jolantę Załuską, historyka sztuki. Pozostał bezdzietny. Jakiś czas przed śmiercią wystąpił oficjalnie o przeniesienie go *ad statum laicatum* i pogodził się z Kościołem. Otrzymał nawet medal papieski od przedstawiciela diecezji paryskiej. Zmarł po długiej i ciężkiej chorobie 6 stycznia 2006 r. w podparyskim szpitalu.

Na cześć Milika odbyły się dwie międzynarodowe konferencje naukowe (Kraków–Mogilany 1991⁷⁷ i Paryż 1999⁷⁸). Milik otrzymał za swe wybitne osiągnięcia epigraficzne złoty medal madryckiego Uniwersytetu Complutense w 1991 r.⁷⁹, a w 1998 r. prezydent Rzeczypospolitej Polskiej przyznał mu Oficerski Krzyż Zasługi⁸⁰. Za życia wydrukowano mu trzy księgi pamiątkowe: Kraków 1991⁸¹, Paryż 1996⁸² i Warszawa 2000⁸³. Był jednym z twórców qumranologii, współtwórcą esseńskiej hipotezy roboczej, geniuszem odczytującym zwoje znad Morza Martwego⁸⁴. Wiele tomów serii DJD pozostanie trwałym pomnikiem wielkości „uczonego uczonych” (jak nazwała go po śmierci prasa brytyjska). Prof. Emanuel Tov, szef nowego zespołu, który ostatecznie do-

⁷⁶ W styczniu 1966 r. Milik zwiedził wystawę zwojów w British Museum i przy okazji wygłosił wykład publiczny w Polskim Instytucie i Muzeum Sikorskiego w Londynie. Por. J.T. Milik, *Znaczenie odkryć w Qumran*, „Sodalis Marianus” nr 3-4 (222-223) (1967), s. 25-28.

⁷⁷ Por. streszczenia referatów w: Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddz. w Krakowie 35 (1991), s. 65-102 i przedruk w: „The Qumran Chronicle” 3 (1993), s. 38-75.

⁷⁸ Por. *Józef Tadeusz Milik et cinquantenaire de la découverte des manuscrits de la mer Morte*, red. D. Długosz, H. Ratajczak, Varsovie 2000.

⁷⁹ Przemówienie gratulacyjne prof. J. Trebolle’a Barrery’ego, wygłoszone w ambasadzie hiszpańskiej w 1994 r., zostało wydrukowane we wstępie do materiałów z kongresu w Madrycie, 1991 (*The Madrid Qumran Congress*, red. J. Trebolle Barrera i L. Vegas Montaner, t. 1, Leiden 1992, s. XXIII-XXIV.). Odpowiedź J.T. Milika ukazała się na łamach *Akt Towarzystwa Historyczno-Literackiego* w Paryżu (t. 3, Paryż 1996, s. 237-240).

⁸⁰ Por. Z.J. Kapera, *Decoration of the Champollion of Scrolls Józef Tadeusz Milik*, „The Qumran Chronicle” 8 (1998), s. 1-4; D. Długosz, *J.T. Milik – Chwała polskiej humanistyki*, „Głos Katolicki” [Paryż], 40, nr 29 (1998), s. 16-17; idem, *In Praise of Józef Tadeusz Milik*, „Revue de Qumran” 18, nr 72 (Dec. 1998), s. 495-496.

⁸¹ *Intertestamental Essays in Honour of Józef Tadeusz Milik*, red. Z.J. Kapera, Kraków 1992.

⁸² *Hommage a Józef T. Milik*, red. F. Garcia Martinez, É. Puech, Paris 1996 [= *Revue de Qumran*, 17, nr 65-68 (Nov. 1996)].

⁸³ Por. przyp. 78.

⁸⁴ Por. Z.J. Kapera, *Józef Tadeusz Milik – współtwórca qumranologii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 56 (2003), s. 5-16.

prowadził do ukończenia publikacji zwojów, stwierdził: „Identyfikacje, studia, a przede wszystkim publikacje tekstów nadal mają znaczny wpływ na badania qumranologiczne. Milik doprowadził do perfekcji niemal wszystkie obszary [badawcze] korpusu literackiego i tekstów dokumentalnych z Pustyni Judzkiej stając się jednym z filarów serii DJD”⁸⁵. Trudno nie zgodzić się z jego opinią⁸⁶.

W eulogii wygłoszonej przez madryckiego profesora Julio Trebolle Barrera w 1991 r. padły słowa cennie wartościujące dorobek Milika. Warto zacytować zwłaszcza ten fragment: „Nagroda [złoty medal, przyznana] Profesorowi Milikowi honoruje geniusz epigrafika i paleografa obdarzonego niezmierną erudycją i błyskotliwą wyobraźnią, którą on wnosi do swojej interpretacji pozabiblijnych tekstów z Qumran. Profesor Milik jest nie tylko uczonym, który dotąd opublikował największą liczbę zwojów, ale także ukazał siebie jako wytrwały i niezmordowany detektyw o niezrównanych zdolnościach, często pracujący nad minimalnymi pozostałościami, aby znaleźć historyczny, literacki i religijny kontekst wielu zaginionych utworów, odkrywając je i przywracając do światowego dziedzictwa kultury”⁸⁷.

Oceniając dorobek naukowy Józefa Tadeusza Milika, można stwierdzić, że był najwybitniejszą polską osobowością XX w. w dziedzinie epigrafiki i archeologii krajów biblijnych. Jego Alma Mater, Katolicki Uniwersytet Lubelski, może być naprawdę dumna ze swego wychowanka, który przez ponad pół wieku rozsławiał ją na kilku kontynentach. Miejmy nadzieję, że na jej murach pojawi się w najbliższych latach okolicznościowa tablica ku jego pamięci.

WYKAZY PUBLIKACJI J.T. MILIKA

1. Chr. Burchard, *Bibliographie zu den Handschriften vom Toten Meer*, Berlin 1959-1965, Verlag A. Töpelmann, t. 1: s. 46-47 (nr 726-741) i t. 2: s. 141-144 (nr 2909-2936);
2. L.W. Stefaniak, *Z polskich badań nad tekstami i doktryną qumrańską*, w: *Współczesna biblistyka polska 1945-1970*, red. J. Łach, M. Wolniewicz, ATK, Warszawa 1972, s. 438-465 [bibliografia do 1970 r., s. 452-465];
3. F. Garcia Martinez, *Bibliographie qumrânienne de Józef Tadeusz Milik*, „Revue de Qumran” 17, 1-4 (65-69) (Novembre 1996), s. 11-20;
4. F. Garcia Matinez, D.W. Parry, *A Bibliography of the Finds in the Desert of Judah 1970-95*, Leiden–New York–Köln 1996, s. 294-295 (nr M.235-M.253);
5. *Józef Tadeusz Milik, 50 lat pracy naukowej (bibliografia)*, „Akta Towarzy-

⁸⁵ E. Tov, *Discoveries in the Judean Desert*, w: *Hommage*, red. F. Garcia Martinem i É. Puech, s. 613.

⁸⁶ Warto może przypomnieć, że t. 1 serii DJD był przedrukowany w 1964 i 1996 r., a t. 2 i 3 w 1996 r.

⁸⁷ *The Madrid Qumran Congress*, red. J. Trebolle Barrera, L. Vegas Montaner, s. XXIV.

stwa Historyczno-Literackiego w Paryżu” 3 (1996), s. 237-252 [257 pozycji bibliograficznych; najpełniejsza lista, autoubibliografia].

ARCHIWUM J.T. MILIKA

(PIERWSZE INFORMACJE O MATERIAŁACH NIEPUBLIKOWANYCH)

1. Z.J. Kapera, *Editor's Introduction*, w: J.T. Milik, *Traduction continue du Testament de Lévi*, „The Qumran Chronicle” 15, nr 1-2 (June 2007), s. 5-24 [por. s. 5-6]; 2. idem, *Preliminary Information About Józef T. Milik's Unpublished Manuscript of „The Testament of Levi”*, „The Polish Journal of Biblical Literature” 6, nr 2(12) (Dec. 2007), s. 109-112; 3. U. Schattner-Rieser, *Remarques préliminaires sur le Testament de Lévi inachevée de J.T. Milik et quelques restitutions du document araméen supposé original (4Q213A frag. 1-2)*, ibidem, s. 113-121; 4. toż w wersji ang., popr.: „The Qumran Chronicle” 15, nr 3/4 (2007) [w druku].

LITERATURA DOTYCZĄCA J.T. MILIKA

I. Teksty niepublikowane: 1. Materiały z archiwum KUL; 2. J. Starnawski, *Wspomnienie o Józefie Tadeuszu Miliku*; 3. idem, *Milik Józef Tadeusz* [hasło do *Słownika badaczy literatury polskiej*, w przygotowaniu]; 4. Materiały fotograficzne w posiadaniu rodziny; 5. Korespondencja do Milika za lata ok. 1995-2005; 6. Nieliczna korespondencja rodzinna (listy dot. Milika z lat 1940-1946).

II. Przeglądy publikacji dotyczących Milika w jęz. pol., franc. i ang.: 1. Z.J. Kapera, *Józef Tadeusz Milik – współtwórca qumranologii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 56 (2003), s. 5-16, zob. s. 15-16; 2. idem, *Brief Review of Publications on J.T. Milik in Poland and Abroad*, „The Qumran Chronicle” 13, nr 2/4 (April 2006), s. 107-110.

III. Uprzednio publikowane biografie lub materiały dotyczące biografii Milika: 1. L.W. Stefaniak, art. cyt., s. 447-451; 2. É. Puech, *Józef Tadeusz Milik*, „Revue de Qumran” 17, nr 1-4 (65-68) (Nov. 1996), s. 5-10; 3. D. Długosz, *75-lecie urodzin Józefa Tadeusza Milika*, „Nowy Filomata” 1 (1997), s. 144-149; 4. Z.J. Kapera, *Józef Tadeusz Milik The Scroller's Fastest Man with a Fragment*, „Folia Orientalia” 33 (1997), s. 4-20; 5. idem, *Józef Tadeusz Milik – Champollion zwojów*, w: J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, Kraków: The Enigma Press 1999, s. 189-206; 6. idem, *Józef Tadeusz Milik – pół wieku pracy nad rękopisami z Qumran*, „Studia Judaica” 2, nr 1(3) (1999), s. 107-114; 7. idem, *Józef Tadeusz Milik – Courte biographie du Champollion des rouleaux de la mer Morte*, w: *Józef Tadeusz Milik et cinquantenaire de la découverte des manuscrits de la mer Morte de Qumrân*, red. D. Długosz,

H. Ratajczak, Varsovie 2000, s. 15-30; 8. idem, *Chirbet Qumran w polskich badaniach*, w: *Starożytna Palestyna w badaniach polskich*, red. I. Skupińska-Lovset, P. Nowogórski, Łódź 2003, s. 47-65 [por. s. 48-53]; 9. idem, *Qumranologia polska: dokonania i perspektywy*, „Collectanea Theologica” 75 (2005), nr 3, s. 21-54 [o Miliku, s. 31-33]; 10. idem, *Scholars' Scholar – Józef Tadeusz Milik (1922-2006)*, „The Qumran Chronicle” 13, no. 2-4 (April 2006), s. 77-106; 11. idem, *Milik Józef Tadeusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin 2008 [w druku]; 12. D.F. Graf, *Józef Tadeusz Milik (1922-2006) Nabataean Epigrapher Par Excellence*, „The Polish Journal of Biblical Research” 6, 2 (Dec. 2007) [w druku].

IV. Wspomnienia pośmiertne: 1. É. Puech, *Joseph Milik*, „Le Monde” 22-23.01.2006; 2. F. Corley, *Jozef Milik Scholar of the Dead Sea Scrolls*, „Independent” 28.01.2006; 3. D. Długosz, *Józef Tadeusz Milik (1922-2006)*, „Głos Katolicki” [Paryż] 29.01.2006, s. 17; 4. Z. Broniarek, *Polski geniusz z Qumran*, „Trybuna” 25/26.02.2006; 5. A. Lemaire, *In memoriam Józef Tadeusz Milik*, „The Polish Journal of Biblical Research” 5, nr 1(9) (Aug. 2006), s. 3-8; 5. G. Vermes, *Mistrz z Kumran*, „Tygodnik Powszechny” 19.03.2006, s. 23; 6. Z.J. Kapera, *Zmarł Champollion zwojów – śp. Józef Tadeusz Milik (1922-2006)*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 59 (2006), s. 153-154; 7. J.C. VanderKam, *Józef Tadeusz Milik 1922-2006*, „Henoch” 28 (2006), s. 201-204; 8. H. de Contenson, *Joseph T. Milik*, Syria 2007 [w druku].

J.T. MILIK – QUMRAN SCHOLAR AND ORIENTALIST

Abstract

J.T. Milik was one of the most eminent epigraphers and biblical philologists of Polish origin in the second half of the twentieth century. He laid foundations not only for the nascent Qumran studies but for the epigraphy of ancient Nabatea as well; additionally, he excelled in the philological analysis of numerous Semitic texts, both papyri and inscriptions from Egypt, Phoenicia, and Syria. His mastery study of inscriptions and scrolls earned him the name of „Champollion of the Dead Sea scrolls.” The paper focus on his family and cultural background in which Milik grew up, and on his biblical and philological studies at the Catholic University of Lublin, Poland, and Pontifical Biblical Institute, Rome, Italy. Then his achievements in the field of archaeology and philology related to Khirbet Qumran and Judaeen Desert discoveries are presented together with his role in the publication of the new edition of the Nabatean inscriptions in the series *Corpus Inscriptionum Semiticarum*. Finally, a short review of the content of his archives is given.